

ПАМ'ЯТНИК ЯК МАРКЕР: ОСОБЛИВОСТІ
ФУНКЦІОНУВАННЯ
В ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ В КОНТЕКСТІ
ПОЛІТИКИ ДЕКОМУНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено аналізу однієї з соціальних функцій пам'ятників: функції маркера. Основну увагу приділено аналізу аспекту маркування пам'ятником простору як такого, на який поширюється певна культурна традиція. Кожен пам'ятник несе на собі відбиток культурної традиції, в межах якої був створений, і у сприйнятті реципієнта маркує територію, де встановлений, як таку, на якій відповідну культурну традицію підтримують чи принаймні не заперечують. У статті розглянуто базові принципи функціонування пам'ятників як маркерів культурної традиції та проаналізовано особливості функціонування найбільш поширених пам'ятників-маркерів радянської культурної традиції в умовах реалізації політики декомунізації в Україні.

Ключові слова: пам'ятник, маркер, культурна традиція, політика пам'яті, декомунізація.

S. Nabok. Monument as a marker: features of functioning on public space in context the politics of decommunization in Ukraine. *The article is devoted to analysis one of social functions a monuments: marker function. The main attention is paid how a monument marking space as such, on which is supported to a certain cultural tradition. Each monument carries an imprint cultural tradition within it was created and, in the perception of recipient, marks the space where it is established as such, on which corresponding cultural tradition is supported or at least not denied. The article considers basic principles of functioning monuments as markers cultural tradition and analyzes*

Набок Світлана Валеріївна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

peculiarities functioning most widely represented soviet cultural traditions monuments in context implementation the politics of decommunization in Ukraine.

Key words: *monument, marker, cultural tradition, politics of memory, decommunization.*

Прямуючи з Києва харківською трасою, вже проминувши місто Бориспіль, на повороті дороги на Переяслав-Хмельницький увагу подорожніх привертає доглянутий пагорб із каменем на верхів'ї. На тому камені можна помітити напис та барельєф, а попід самим каменем – скульптуру дитини. Біля підніжжя пагорба закріплена дошка з вигравіюваним на ній написом, що повідомляє: «Тут, на Петрусевій Леваді, у 1843–1947 роках, проїжджаючи через Бориспіль, зупинявся Т. Г. Шевченко».

Щойно проминувши межі міста, подорожній неодмінно зверне увагу на ще один пам'ятний знак – великий кам'яний хрест на доглянутому майданчику край дороги. Біля нього майже завжди можна побачити вінки та свіжі квіти. Цей пам'ятний знак – меморіал, стилізований під давні козацькі хрести – встановлено на місці загибелі В'ячеслава Чорновола.

Прямуючи далі трасою, перед очима мандрівникові ще не раз траплятимуться менш примітні хрести, стели та вінки, закріплені, подекуди, прямо на деревах обабіч дороги. Малоймовірно, що ці менші меморіали, які можна побачити обабіч будь-якої траси, й навіть вулиць у межах міста, й то не лише в Україні, але й по всьому світу, привернуть особливу увагу чи здивують подорожнього.

Не будучи вельми примітними та цікавими для мандрівників, вони, натомість, привертають пильну увагу дослідників різного профілю: істориків, етнологів, культурологів, релігієзнавців, спеціалістів з безпеки дорожнього руху і правників [1]. Попри те, що частина спеціалістів вивчає подібні придорожні меморіали як феномен сучасний, саме явище не є чимось модерним, таким, що виникло лише у еру автомобілів [2]. На теренах України найпоширенішим його проявом є так звані «придорожні хрести», або «фігури», що вже більше століття привертають увагу дослідників, переважно у межах етнографічних студій [3].

Традиція позначати окремі місця, головню розташовані при дорогах та пов'язані з трагічними подіями, відома віддавна і набула поширення по всій Європі, а згодом і на інших континентах. Дехто з дослідників виводить традицію від давнього звичаю ховати при дорозі загиблих під час мандрівки [2; 4], інші наголошують на традиції позначати місця передчасної, наглої смерті, чи то в бою [5, с. 9], чи то від нещасного випадку [6, р. 252].

Попри те, що подібні меморіали можуть виникати на місці різних подій, у різний час після самої події і мати різну форму – виникнути за лічені години з квітів, свічок і фото на місці нещодавньої трагедії і згодом зникнути чи суттєво видозмінитись, або бути встановленими родиною через деякий час чи й взагалі, як у випадку з меморіалом на Петрусевій Леваді в Борисполі, місце може бути позначене через багато десятиріч після самої події – всі вони мають дещо спільне. В усіх цих випадках ідеться про тимчасові чи постійні меморіали, пам'ятні знаки, що мають спільну функцію: виокремлювати певне місце з оточуючого ландшафту, позначати, маркувати його. Ця функція – виокремлення, позначення, маркування певного місця – об'єднує придорожні меморіали на місцях аварій і спонтанні меморіали на місцях нещодавніх трагедій, пам'ятники на місцях бойових дій і пам'ятники, встановлені з нагоди подій, не пов'язаних з кривавими трагедіями (як-от пам'ятний знак Шевченкові в Борисполі).

Імовірно, що ця функція для пам'ятників – маркування, виокремлення з оточуючого простору певного місця – є доволі давньою [7, с. 39], якщо не первинною їх функцією.

З плином часу і типи подій, що їм присвячують меморіали, і форми, яких цим меморіалам надають, значно урізноманітнилися. До прикладу, значного поширення в ХХ столітті набув такий їх вид, як меморіальна дошка або табличка, що, зазвичай, позначає місце (будинок), де мешкала людина, що їй присвячено дошку, чи відбулися якісь важливі події. Перші подібні таблички було встановлено ще у ХІХ столітті [8], нині вони набули великого поширення [9] і стали вельми різноманітними: від кам'яних, металевих або керамічних дощок з написом до сенсорних екранів [10], від бюстів та барельєфів на стінах до невеличких металевих вставок у брукування [11].

Поширеність, різноманіття та, подекуди, мистецька цінність викликає значну зацікавленість пам'ятниками (меморіалами, пам'ятними знаками та загалом монументами), як уже зазначалося, дослідників різного профілю та спеціалізації. Багатьох з них цікавлять і функції, що їх виконують пам'ятники: цього питання так чи інакше торкаються в своїх дослідженнях історики, етнографи, культурологи, мистецтвознавці, політологи, наголошуючи, головню, на таких функціях пам'ятників, як збереження пам'яті [12, с. 122], формування та підтримання колективної ідентичності [13], подекуди зазначаючи також виховну [14, с. 179] та терапевтичну функції [2, с. 375–376]. Переліченим різноманіттям функцій, яке додають у пам'ятниках різні автори, далеко не вичерпується: кожен акцентує на своєму, не завжди вказуючи наймення описуваної функції, проте наголошуючи на їх важливості. До прикладу, досліджуючи пам'ятники Леніну в Центральній Україні, Олександра Гайдай констатує, що «пам'ятник виконував у Радянському Союзі важливу функцію», проте не називаючи, а описуючи її [15, с. 47].

Поряд з дослідженнями різного профілю, що в їх коло зору потрапляють пам'ятники, існує і окрема наукова дисципліна – пам'яткознавство – яка цікавиться пам'ятниками безпосередньо. Власне, поле досліджень цієї дисципліни значно ширше і включає в себе дослідження не лише пам'ятників та загалом матеріального культурного надбання (чи, в іншій термінології, культурної спадщини), але й його нематеріальних проявів. Водночас, пам'яткознавство цікавиться не всіма пам'ятниками, а лише тими з них, які є визначними та становлять цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність та, переважно, вже мають або претендують на статус пам'ятки, що його подібні об'єкти в Україні набувають лише після їх внесення до відповідного реєстру [16, с. 26]. Звісно, далеко не всі пам'ятники відповідають цим критеріям, деякі з них, як уже зазначалося, взагалі є тимчасовими, такими, що виникли спонтанно і, можливо, з часом зникнуть чи принаймні суттєво видозміняться. Проте саме у межах пам'яткознавства дослідниками було докладено значних зусиль для опису та категоризації найрізноманітніших видів пам'яток (серед яких і пам'ятники) та їх функцій.

Розглядаючи функції пам'яток у межах пам'яткознавства, зазвичай виділяють так звані їхні «соціальні функції». Визначають і означають ці функції дослідники по-різному [16, с. 32–35; 17, с. 305], наголошуючи, проте, що вони не є сталими [16, с. 32]. Це твердження цілком доречно, адже кожна пам'ятка може виконувати не одну, а цілу низку функцій, та й перелік таких функцій щодо різних типів пам'яток, імовірно, буде різним.

Проте, обмежуючи розгляд функцій, у термінології пам'яткознавства, лише вторинними (такими, які були створені як пам'ятники, монументи, пам'ятні (меморіальні) знаки) та не рухомими (на противагу рухомим, до яких пам'яткознавці зараховують пам'ятки документальні й предмети музейного значення), в контексті пам'яткових студій усе ж видається можливим виділити низку соціальних функцій, які саме для пам'ятників (меморіалів, пам'ятних знаків і монументів) будуть актуальними.

Однією з таких функцій уявляється можливим вважати функцію маркера. У випадку меморіалів (пам'ятних знаків) ця функція є однією з основних: позначення конкретного місця, де відбулася та чи інша подія, виокремлення певного місця з оточуючого ландшафту.

Звісно, далеко не всі пам'ятники встановлено за принципом меморіалів, що безпосередньо позначають місце події. Проте масовість явища встановлення деяких типів пам'ятників, що їх споруджено не на позначення конкретного місця події чи без прямого взаємозв'язку з місцем перебування особи, якій вони присвячені, дозволяє стверджувати, що функція маркування притаманна не лише пам'ятним знакам, встановленим на позначення конкретного місця, але й тим, що встановлено з котроїсь нагоди відповідно до певної релігійної чи світської традиції.

До прикладу, середмістя багатьох давніх міст та містечок Європи прикрашають різного роду колони, що були встановлені на честь тієї чи іншої визначної і радісної для міста події. Ці колони набули значного поширення ще за доби середньовіччя. Успадкована від римського звичаю встановлювати тріумфальні колони, ця практика прижилася у дещо видозміненому вигляді: колони (подекуди, власне, римські) почали оздоблювати християнською символікою. Їх встановлювали на честь найрізноманітніших подій,

але головно на знак подяки за припинення епідемії. Звичай був настільки поширеним, що за цим типом пам'ятників закріпилася назва «чумних стовпів»: значна їх кількість була встановлена саме на честь припинення в місті епідемії чуми чи того, що чума місто минула. Такі стовпи зазвичай присвячували котромусь зі святих або Богоматері чи святій Трійці і встановлені вони по всій Європі [18].

Так, встановлена в Києві Колона Магдебурзького права, яку прийнято вважати найдавнішим київським пам'ятником, присвячена Святому Володимирі. Стовп, увінчаний хрестом, було встановлено на березі Дніпра громадою на честь підтвердження російським імператором Магдебурзького права для міста, про що і повідомляла окрема табличка на пам'ятнику з написом: «Коштом київської громади за утвердження прав давніх цієї столиці Всеросійським імператором Александром I 1802 року вересня 10 дня». Окрім таблички, що повідомляє про те, на честь якої саме радісної події громада встановлює подячний стовп, на колоні був і напис, якому святому її присвячено: на окремій табличці зазначалося «Святому Володимирі, просвітителю Росії» [19].

Подібні подячні стовпи-колони зазвичай встановлювалися за ініціативи та коштом громади у середмісті. Таким чином «дія» маркера поширювалася на всю територію міста, а не позначала цілком конкретне місце якоїсь події.

Наявність подібних монументів (колон чи більш поширених в Україні «фігур» або «поклонних хрестів»), серед іншого, маркує територію як таку, що належить громаді, яка підтримує певну релігійну традицію.

Попри давність звичаю він і усе ще існує. Встановлюють так звані «поклонні хрести» з різної нагоди. Наприклад, в Мелітополі подібний пам'ятний знак було встановлено на в'їзді в місто «З нагоди 2000-річчя від Різдва Христового» [20]. У 2018 році навколо пам'ятного знака, що був встановлений за 18 років до того без будь-яких дозволів та документального оформлення, виник скандал: один з мешканців міста вимагав демонтувати безхозний об'єкт. Влада міста в особі мера не наважилася на демонтаж, вирішивши за краще витратити з міського бюджету додаткові гроші на виготовлення відповідної документації і взяти «самобуд»

на баланс, аніж задовольнити вимогу активіста і зруйнувати його, позбавивши Мелітополь «поклонного хреста» на в'їзді до міста.

Від XIX століття значного поширення набувають пам'ятники-маркери, що позначають поширення на певну територію не лише тієї чи іншої релігійної традиції, але й світських, у першу чергу національних.

Сучасними прикладами таких типів пам'ятників можуть слугувати монументи загальноновизнаним видатним діячам тієї чи іншої культури, як-от пам'ятники Тарасові Шевченку, яких, за інформацією офіційного сайту Національного музею Тараса Шевченка, наразі по всьому світу налічується 1384 [21]. Більшість з них встановлено в Україні, проте за розташуванням їх в інших країнах уявляється можливим скласти мапу розселення українців світом. Переважна більшість місць, де подібні пам'ятники встановлені, безпосередньо з біографією Шевченка не пов'язані. Подібним прикладом можуть слугувати і пам'ятники Пушкіну, що також розкидані цілим світом по місцях, де поет ніколи не був і про існування яких, можливо, навіть не здогадувався.

Подібні монументи, що їх за традицією іменують пам'ятниками, якщо й виконують функцію збереження пам'яті, то лише почасти. До прикладу, один з пам'ятників Пушкіну було встановлено у 2007 році в Панамі за ініціативи Міжнародної федерації російськомовних письменників та за підтримки Адміністрації президента Росії, Міністерства закордонних справ та Міністерства культури і масових комунікацій у рамках програми «Всесвітня культурна спадщина, фундаментальні цінності і російська мова» [22]. Відкриття пам'ятника відбулося за присутності делегації з Росії. Угледіти у встановленому пам'ятнику функції збереження пам'яті та підтримки колективної ідентичності, звісно, можливо, проте переважно через традицію сприйняття скульптурних пам'ятників як меморіалів, що увічнюють особу, оминаючи питання про те, чию групову ідентичність і пам'ять покликаний підтримувати і зберігати пам'ятник Пушкіну в Панамі. Таке сприйняття дещо завуальовує функцію цього пам'ятника як маркера – присутності, взаємозв'язку, чітко окреслену ініціаторами встановлення претензію на внесок постаті, увічненої в пам'ятнику, у всесвітню культурну спадщину, на розділення і поширення на теренах, де вста-

новлено монумент, уявлення групи, що встановлює пам'ятник, про те, якою є та всесвітня культурна спадщина і фундаментальні цінності. До певної міри йдеться і про прийняття та визнання (принаймні тією групою осіб, що погоджувала встановлення пам'ятника) пропонованого уявлення, підтвердження встановленого чи існуючого взаємозв'язку.

Імовірно, що для соціальної групи, що виступає ініціаторами встановлення того чи іншого пам'ятника, його функція як маркера може розглядатися як основна, а може і видаватися другорядною, несуттєвою або й взагалі не усвідомлюватися. Проте кожен пам'ятник несе на собі відбиток певної культурної традиції, в межах якої він був створений, відповідає культурній традиції підтримуваній його творцями і замовниками. І надалі цей пам'ятник функціонує в публічному просторі, позначаючи його, маркуючи як такий, що в його межах цю традицію підтримують чи принаймні не заперечують взаємозв'язок з нею.

Звісно, сказане буде актуальним лише у тому разі, якщо культурна традиція, в межах якої було створено пам'ятник, відома реципієнту. Якщо культурна традиція втрачена або реципієнтові невідома, то трактування пам'ятника і його ідентифікація з певною культурною традицією відбувається в межах уявлень і обсягу знань реципієнта.

Окрім того, символічне навантаження пам'ятника з часом може бути відкореговане, переартикульоване. Так, перші з уже згаданих подячних стовпів першопочатково були римськими тріумфальними стовпами, що їх було змінено. За часів УРСР з Колони Магдебурзького права, як і з сотень інших споруд, було демонтовано хрест – радянська влада доволі цілеспрямовано ліквідувала на підвладній території маркери поширення різного роду релігійних традицій.

У 2013 році Колону знову «підкорегували»: за кошти міського бюджету знятий більшовиками хрест встановили наново [23]. За деякий час Колона знову зазнала змін: табличка, що повідомляла про встановлення громадою колони на честь підтвердження дії у Києві Магдебурзького права російським імператором, зникла, а на іншій, що присвячувала колону Святому Володимирі, було замальовано згадку про Росію [24].

Подібні метаморфози характерні для пам'ятників, що репрезентують у публічному просторі підважену культурну традицію – ту, яка відкидається чи зв'язок з якою заперечується чи то на державному рівні, чи то на рівні суспільного сприйняття. У разі підтримки чи ігнорування на рівні державному чи місцевої влади пам'ятників-маркерів підваженої традиції такі пам'ятники стають об'єктом атак з боку тих груп, що відкидають репрезентовану пам'ятником культурну традицію, якщо ця традиція гостро суперечить тій, що є підтримуваною у цих групах. У разі, якщо культурна традиція, що її репрезентує той чи інший пам'ятник, поширеній у суспільстві культурній традиції не суперечить, то такий пам'ятник сприймається як маркер взаємозв'язку і може легітимно продовжувати існування в публічному просторі.

Успадкований Україною радянський гранд-нарратив був найбільш широко репрезентований у публічному просторі двома групами пам'ятників: Леніну і пов'язаними з подіями та особами так званої (в межах відповідного нарративу) «Великої Вітчизняної війни». Саме ці два типи пам'ятників були основними маркерами радянської культурної традиції другої половини ХХ століття, що вже неодноразово відзначалося дослідниками [17, с. 47; 14, с. 122].

Пам'ятники Леніну цілком однозначно асоціюються саме з радянською культурною традицією. Для цього типу пам'ятників саме функція маркування простору як такого, на який поширюється вплив комуно-соціалістичної ідеології та відповідний комплекс уявлень і практик, була основною. Саме звільнення від пам'ятників Леніну як маркера належності чи принаймні взаємозв'язку з певною культурною традицією ставало обов'язковим, нагальним, майже рефлекторним кроком, одним з перших зроблених після виходу на вільний європейський простір країн-сателітів, що перебували в соцтаборі, чи відновлення незалежності країн, що перебували у складі СРСР.

Урешті, саме звільнення від маркерів належності до колишньої радянської імперії, чи, ширше, перебування під російським впливом, стало основним лейтмотивом так званого «Ленінопаду», принаймні саме так (як на мене цілком слушно) це було одразу інтерпретовано у західних ЗМІ, які підкреслювали, що повалений у Києві пам'ятник був символом «російського впливу на Україну»

чи навіть «російського гніту і панування в Україні» [25]. Хвиля «Ленінопаду», що прокотилася Україною після повалення пам'ятника в Києві, вочевидь підтверджує коректність саме такої оцінки.

Складнішою нині видається справа з другим типом пам'ятників – пов'язаних з нарративом «Великої Вітчизняної війни». З одного боку, ці пам'ятники в багатьох випадках є меморіалами: радянська традиція вітала влаштування поховань у центрі поселення на знак героїчних заслуг, і значна частина подібних меморіалів влаштована у середмісті. Шанобливе ставлення до місць поховання, тим більше, тих, хто загинув наглою смертю, є, як уже зазначалося вище, давньою загальноєвропейською традицією, і це значною мірою слугує захистом цих меморіалів і понині. Та й засилля пам'ятників Леніну, які першочергово сприймалися саме як маркери радянської традиції та донедавна кількісно переважали, тривалий час слугувало додатковим захистом меморіалам бійцям радянських збройних формувань.

Водночас, радянська традиція дещо підважила практику шанобливого ставлення до померлих: руйнування місць поховань, у тому числі масових поховань тих, хто загинув наглою смертю, було звичною справою і повсюдним явищем: німецькі військові кладовища, що зникли без сліду, Бабин Яр, залитий пульпою, Аскольдова могила – цей список можна продовжувати. Зникла без сліду і значна частина численних раніше поховань у середмісті різного роду «борців за встановлення радянської влади», тож захист меморіалів бійцям радянських військових формувань (серед них і загонів НКВС) під впливом традиції не є аж таким певним.

Серед масиву пам'ятників, пов'язаних з нарративом «Великої Вітчизняної війни» превалюють пам'ятники, що їх умовно можна окреслити як пам'ятники «воїнові-захисникові» і «воїну-визволителю». Пам'ятники, встановлені за межами колишнього СРСР, переважно втілюють образ «воїна-визволителя» (в Берліні, Плодіві, Таллінні). На теренах колишнього СРСР звеличувався переважно «воїн-захисник», образ якого є безсумнівним об'єктом глорифікації: різного роду Пагорби слави (Львів, Переяслав-Хмельницький), Алеї слави (Одеса), Меморіали і Парки вічної слави (Суми, Київ, Черкаси, Луцьк), присвячені виключно бійцям радянських збройних формувань, у тому числі загонів НКВС, і містять цілком

однозначну позитивну конотацію, підтримують наратив великої «Перемоги» [26]. Існування Дня Перемоги як державного свята підтримує цю традицію на державному рівні.

Проте існування Дня пам'яті і примирення, що його віднедавня відзначають також на державному рівні, напередодні Дня Перемоги, дещо підважує цю традицію. Існування в Україні контрнративу, частково підтримуваного на державному рівні, що принаймні не заперечує тверджень про те, що СРСР тривалий час був союзником нацистської Німеччини, що Радянська армія вступила у Другу світову війну на боці нацистської Німеччини і лише через два роки зайняла у цьому конфлікті інший бік, що на радянських багнетах в європейські країни було принесено не лише визволення від нацизму, але й його аналог – радянський тоталітаризм, який закріпився на теренах значної частини Європи на кілька десятиліть, не кажучи вже про те, якою ціною була здобута та перемога, – все це сукупно, звісно, викликає несприйняття культу «Перемоги».

Наслідком цього конфлікту є, наразі ще поодинокі, акти руйнування чи пошкодження відповідних маркерів.

До прикладу, в Харкові 6 травня 2018 року невідомими було скинуто встановлений в середмісті бюст маршалу СРСР Георгію Жукову. Прикрість з цим бюстом трапилася не вперше. У січні 2018 року він уже зазнавав пошкоджень: його залили червоною фарбою. Відповідно до повідомлення сайту «Новое время» відповідальність за пошкодження взяв на себе рух «Права молодь», який редакція називає «націоналістичним». Сайт повідомляє, що цей рух поширив повідомлення, де зазначив, що: «Активістами «Правої молоді» було залито фарбою та залишено попереджувальні надписи на постаменті пам'ятника кривавого маршала Жукова» [27].

Мер Харкова Геннадій Кернес уже наступного після повалення бюсту дня оголосив цей вчинок плювком «у пам'ять про своїх дідів і прадідів, які пройшли Другу світову війну». Він також, як повідомив сайт ТСН, закликав поліцію взяти під охорону «пам'ятники, монументи та братські поховання тих, хто боровся із фашизмом» [28].

Водночас, у травні 2018 року Інститут національної пам'яті у листі-відповіді на запит депутата Харківської обласної ради

Дмитра Булаха повідомив, що пам'ятники Георгію Жукову підлягають демонтажу відповідно до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 2015 року. В листі наголошується, що маршал СРСР Георгій Жуков не лише «особа, яка причетна до встановлення радянської влади збройним шляхом», але й «своїми наказами прирік на знищення сотні тисяч українців, призваних у 1943 році» [29]. Важко сказати, чи були «діді і прадіди» тих, хто скидав бюст, серед тих «сотень тисяч, призваних у 1943 році», чи, може, серед тих, кого маршал прирік на вірну загибель під Ржевом, або ж тих, кого опромінювали радіацією на військових полігонах за його ж наказом, але твердження, що повалення бюсту маршала є плювком у пам'ять цих сотень тисяч, не видається аж надто логічним висновком.

Натомість цей висновок є цілком логічним у межах нарративу «Великої Вітчизняної війни», відповідно до якого події 1941 – 1945 років описувалися виключно як величні та героїчні, хоч і трагічні. Адже то була війна «Велика», в процесі якої «радянський народ» боровся за свою «Вітчизну» і здійснив «подвиг», яким покрив себе «Вічною славою». Звісно, в такому контексті пошкодити бюст того, хто безпосередньо був організатором тієї вічної величі, що стала можливою внаслідок того подвигу, який є об'єктом «вічної слави», то є великою наругою над пам'яттю тих, кого цей організатор на той подвиг прирік.

Харківській бюст маршалу Жукову був не першим, що постраждав від рук невідомих: на рік раніше, в 2017 році, було пошкоджено інший бюст маршала СРСР Георгія Жукова – в Одесі. Відповідно до повідомлення про цю подію, вміщеному на сайті «24-го каналу», поліція відкрила кримінальне провадження «за частиною 1 статті 296 (хуліганство) Кримінального кодексу України за фактом руйнування в місті погруддя маршала Георгія Жукова» [30]. Попри існування Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [31] ці пам'ятники і надалі перебувають у публічному просторі, їх руйнування розглядається поліцією як хуліганські дії,

про спроби їх демонтажу чи інших версій «народної декомунізації» загальнонаціональні ЗМІ подекуди і досі повідомляють зі вживанням терміна «націоналісти» у заголовках [32], як-то у випадках пошкоджень пам'ятників Леніну до початку загальної хвилі «Ленінопаду» [33].

Риторика оборонців цих пам'ятників цілком відповідає наративу «Великої Перемоги», хоч наразі термін «Велика Вітчизняна війна» практично не вживається, його було з успіхом підмінено в тотожному значенні терміном «Друга світова війна».

Цю ситуацію (й пошкодження, і реакцію на нього) певною мірою провокує позиція, зайнята державою Україна щодо загалу пам'ятників, пов'язаних з подіями Другої світової війни, та закріплена на законодавчому рівні, адже Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» від 2015 року у статті 4 прямо передбачає, що пам'ятками Другої світової війни визнаються не лише власне меморіали («військові кладовища, військові ділянки на цивільних кладовищах, братські та одинокі могили»), але й «пам'ятники, пам'ятні знаки, скульптурні, архітектурні та інші споруди, композиції і об'єкти, що увічнюють пам'ять про події часів Другої світової війни 1939–1945 років, її учасників та жертв», і весь цей комплекс «перебуває під охороною держави», а наруга над «пам'ятниками Другої світової війни», їх руйнування або знищення караються [34].

Закріплена на законодавчому рівні позиція неодноразово підтверджувалася як чинна і представниками державних органів, що покликані ту політику втілювати. Зокрема, невдовзі після ухвалення відповідного закону в 2015 році голова Інституту національної пам'яті Володимир В'ятрович наголошував, що «ухвалені нещодавно закони про декомунізацію не передбачають знищення (руйнування) пам'ятників, які вшановують учасників і жертв Другої світової війни» [35]. Принаймні так слова директора Інституту національної пам'яті зрозуміли автори статті на сайті «Радіо Свобода».

Про те, що декомунізація не торкнеться створеного за часів СРСР комплексу пам'ятників, пов'язаних з концепцією «Великої Вітчизняної війни», іменуючи їх «пам'ятниками Другої світової війни», наголосив у тому ж 2015 році і міністр культури В'ячеслав

Кириленко, через якого відповідно до положення про Інститут національної пам'яті Кабінетом Міністрів «спрямовується та координується» діяльність цього Інституту. Зокрема, В'ячеслав Кириленко зазначав, як повідомляє все той же сайт «Радіо Свобода», що «закони про декомунізацію України не будуть стосуватися пам'ятників, пов'язаних із Другою світовою війною».

Виходячи з цієї логіки бюст, що вшановує маршала СРСР Георгія Жукова, є, поза сумнівом, таким пам'ятником, що пов'язаний з подіями Другої світової, адже сам Георгій Жуков, безсумнівно, був безпосереднім, і то далеко не рядовим, її учасником, а отже, цей бюст «знищенню (руйнуванню)» у жодному разі не підлягає. В той же час, відповідно до уже згаданого листа Інституту національної пам'яті цей бюст не лише може бути, але й повинен бути демонтований.

Видається, що стосовно пам'ятників бійцям радянських збройних формувань на рівні державної та місцевої влади було зайнято ту саму позицію, що й щодо пам'ятників Леніну свого часу: нічого не вирішувати. Адже формально і пам'ятники Леніну могли бути демонтовані на підставі Указу Президента ще від 2007 року, що у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні передбачав вжиття заходів «щодо демонтажу пам'ятників та пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932 – 1933 років в Україні та політичних репресій» [36]. Подекуди громади чи окремі активісти, покликаючись на цей документ, зверталися до місцевої влади з проханням демонтувати пам'ятник Леніну. Подібна ініціатива навіть могла бути підтримана місцевими депутатами [37], але так і лишалася лише ініціативою роками, аж допоки Україною не прокотилася хвиля «Ленінопаду» [38].

Сподіватися, що напади на різного роду об'єкти «Вічної Слави» припиняться, варто лише в офіційних документах і заявах називати їх не «пам'ятниками Великої Вітчизняної війни», а «пам'ятниками Другої світової війни» не випадає, що засвідчують численні атаки на ці пам'ятники, які відбулися після їх офіційного «переназивання» як різновиду. Видається, що подальше застосування цього підходу, який базується на аж надто спрощеному

сприйнятті процесів ідентифікації пам'ятників-маркерів у суспільстві, є безперспективним.

Більше того, видається, що є певна тенденція до радикалізації: якщо до 2013 року листи з проханням зняти Леніна до місцевої влади на Волині писали на папері, то нині вимоги демонтувати бюст маршала Жукова у Харкові пишуть фарбою на самому пам'ятнику. Сподіватися, що ці вимоги також можна буде ігнорувати і, як то було з пам'ятниками Леніну, «законсервувати» ситуацію, як після перших гучних демонтажів на початку 1990-х, коли кожен регіон порався з питанням як вважав за потрібне роками, вже не випадає. Навіть пам'ятники Леніну у довоєнній Україні там, де вони лишилися, зазнавали спорадичних нападів протягом усіх років, що минули від демонтажу пам'ятника на майдані Незалежності. Падіння другого київського Леніна (і це ще у довоєнний час) спричинило ланцюгову реакцію «Ленінопаду», коли пам'ятники масово було просто знищено. В країні, що перебуває у стані війни, реакція на спроби законсервувати ситуацію очікувано виявляється більш різкою.

Щоб уникнути подібної ситуації з «пам'ятниками Другої світової війни», слід уже зараз на державному рівні переглянути ставлення до їх комплексу. Інакше підважена традиція глорифікації бійця радянських збройних формувань, що загинув у вирі радянсько-німецької війни, буде і надалі викликати несприйняття і спроби спротиву.

Наразі цей спротив має переважно символічний характер. Перші акції, мають виключно символічний характер, що їх проведення не завдає суттєвих пошкоджень самому пам'ятнику: смаження яєчні на Вічному вогні [39], заливття фарбою пам'ятників [40], але ігнорування ситуації призводить до подальшої радикалізації – там, де була яєчня, з'являється бетон [41], а там, де фарба – кувалда [32]. При цьому самі поховання наразі ще не зазнають руйнації. Але, як уже зазначалося, традиція шанобливого ставлення до померлих, особливо у випадку, якщо ці померлі вже не сприймаються як «свої», була сильно підважена за радянських часів і не може вже гарантувати збереження нинішнього ставлення за умов подальшої радикалізації.

Доводиться констатувати, що тактика номінального перейменування пам'ятників «Великої Вітчизняної війни» на пам'ятники «Другої світової війни» видається не заходами у сфері політики пам'яті, спрямованими на відновлення історичної пам'яті і консолідацію суспільства, а підміною понять і спробою маніпуляції суспільною свідомістю.

Слід зазначити, що спроби переартикуляції (зміни культурної традиції) щодо пам'ятників «Великої Вітчизняної війни» за останні кілька років були. Так, ще в 2015 році обговорювалася можливість потенційної зміни символічного навантаження Меморіалу Слави у Києві. Тоді пропонувалося певне розширення меморіалу: перепоховання у межах меморіального комплексу віднайдених решток невідомого бійця радянських збройних формувань доби радянсько-німецької війни і невідомого бійця, що загинув у війні новітній, на Сході України. Тоді ця пропозиція викликала обурення, мотивоване в першу чергу тим, що в XXI столітті з сучасним рівнем методів ідентифікації не повинно і не може бути ніяких навічно «невідомих солдатів». Концепція припустима для початку XX століття – саме тоді, після завершення Першої світової війни, з небаченою до того кількістю жертв виникли «Могили невідомого солдата» у Великобританії, Франції та інших європейських країнах – і запозичена радянською культурною традицією після Другої світової війни вже у другій половині XX століття видавалася дещо негуманною, хоч і зрозумілою (бійці радянських військових формувань не мали ідентифікаційних жетонів, тоді як в арміях інших країн-учасниць вони були). В столітті XXI поява нових «невідомих солдатів», яких не просто ще не ідентифікували, а назавжди оголошують «невідомими», вже була сприйнята просто як зневага до бійців, які захищають свою Батьківщину.

Проте ця спроба засвідчила, що на державному рівні все ж є певне усвідомлення того, що меморіали «Великої Вітчизняної війни» потребують переартикуляції, і розпочато пошук відповідної форми, що позбавляла б меморіали загиблих у ході Другої світової війни функції маркера радянської культурної традиції.

Сказане вище не означає, що всі спроби переартикуляції пам'ятників «Великій Вітчизняній війні» приречені на поразку,

але, як на мене, засвідчує, що спроби закамуфлювати маркер шляхом його доповнення окремими елементами без змін основних елементів, які, власне, і виступають маркуючими, не матимуть успіху, принаймні у довготривалій перспективі.

Пам'ятники та меморіали (поховання), що влаштовувалися у середмісті саме як маркери радянської культурної традиції, наріжним каменем якої був культ «Перемоги» та «Вічної Слави», без суттєвих змін і надалі сприйматимуться відповідно і або будуть перенесені, або суттєво концептуально та візуально змінені, або і надалі лишатимуться об'єктом атак, що матимуть все менш символічний характер.

Сказане, звісно, стосується не лише тих пам'ятників, що були встановлені за радянської доби. Новітні пам'ятники також можуть нести відбиток усталеної культурної традиції попри те, що в суспільстві вона вже буде підваженою. Тоді навколо таких пам'ятників виникають бурхливі дискусії ще на етапі їх проектування та встановлення [42]. Можлива, як уже зазначалося вище, і така ситуація, коли культурна традиція, в межах якої було створено пам'ятник, просто невідома реципієнту, і тоді пам'ятник потрактовується в межах тих уявлень і знань, які в реципієнта наявні. Проте поширеність комплексу пам'ятників, що глорифікують події та учасників радянсько-німецької війни, та обізнаність суспільства з відповідною культурною традицією, яка, будучи значно підваженою в Україні, продовжує популяризуватися країною-агресором за допомогою широко вживаної частиною населення України мови і, подекуди, навіть в середині країни окремими діячами, не дозволяє стверджувати, що їх подальша доля стане об'єктом широкої дискусії, яка обмежиться виключно сторінками ЗМІ та стінами академічних і громадських установ, або ставлення до цього комплексу зміниться внаслідок необізнаності суспільного загалу з відповідною культурною традицією.

Отже, підбиваючи підсумки, слід зазначити, що функція маркера притаманна тією чи іншою мірою всім пам'ятникам. Безвідносно до волі їх авторів та замовників вони маркують простір навколо себе як такий, на який поширюється (де підтримується чи принаймні не заперечується) та чи інша культурна традиція – це є

однією з їх соціальних функцій. Те, наскільки важливою у сприйнятті реципієнта буде для того чи іншого пам'ятника його функція маркера певної культурної традиції, залежить від цілої низки факторів, зокрема, і від того, чи ознайомлений реципієнт з відповідною культурною традицією та наскільки поширеною і прийнятною у спільноті, з якою ідентифікує себе реципієнт, є відповідна культурна традиція. Пам'ятники різних культурних традицій можуть співіснувати в межах одного публічного простору, доки ці традиції не конфлікують у сприйнятті спільноти. Культурна традиція, яку маркує пам'ятник, може бути змінена чи відкорегована шляхом переулаштування пам'ятника, але не шляхом лише номінального його переіменування.

Враховуючи, що комплекс пам'ятників, створених з метою глорифікації подій і діячів радянсько-німецької війни, нині в Україні є найбільшим з тих, що репрезентують широко відому в суспільстві як антигуманну радянську культурну традицію, та те, що ця традиція конфліктує з іншими культурними традиціями, наразі поширеними та підтримуваними в Україні, необхідне подальше детальне вивчення світового досвіду зміни асоційованої з пам'ятником у сприйнятті реципієнта культурної традиції, яку репрезентує пам'ятник, результатів здійснених у різний час спроб переартикуляції символічного навантаження пам'ятників, методів та засобів її реалізації. Без вивчення та подальшого застосування найкращих зразків світового досвіду ситуація навколо пам'ятників, що глорифікують події та діячів радянсько-німецької війни та які представлені практично у кожному населеному пункті сучасної України, може зазнавати подальшого загострення, окремі випадки атак на ці пам'ятники триватимуть, а наслідком подальшого ігнорування проблеми може стати масове руйнування комплексу цих пам'ятників.

1. Petersson Anna Swedish Offerkast and Recent Roadside Memorials // *Folklore*. 2009. №120(4). P. 75–91; Reid, Jon K. and Cynthia L. Reid A Cross Marks the Spot: A Study of Roadside Death Memorials in Texas and Oklahoma // *Death Studies*. 2001. № 25(4). P 341–356; Churchill, Anthony,

and Richard Tay. «An assessment of roadside memorial policy and road safety» *Canadian Journal of Transportation* 2.1 (2008). URL: <https://journal-hosting.ucalgary.ca/index.php/cjt/article/view/15847>

2. Кухаренко С. Придорожні пам'ятники: сучасний феномен або тяглість традицій // *Народознавчі зошити*. 2010. №3-4. С. 371–377.

3. Сумцов Н. Культурные переживания: Полевые кресты, или фигуры // *Киевская Старина*. 1890. Т. XXX. С. 64–68; Щербаківський Д. Українське мистецтво. Буковинські та Галицькі дерев'яні церкви, надгробні та придорожні хрести, фігури і каплиці. Київ–Прага, 1926. 62 с.; Малина В. Кам'яні хрести в Україні. XVIII – XX ст.: онтологія, типологія, символіка, функція. Миколаїв, 2009. 864 с.

4. Clark, Jennifer and Ashley Cheshire RIP by the Roadside: A Comparative Study of Roadside Memorials in New South Wales, Australia, and Texas, United States // *Omega: Journal of Death and Dying*, 2003-2004, № 48(3). P. 203–222.

5. Шляпкин И. А. Древние русские кресты. Санкт-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1906. 38 с.;

6. Sebillot, Paul-Yves. Le Folklore de la Bretagne. Vol. 2. Paris: G.-P. Maisonneuve et Larose, 1995 [1886]. 294 p.

7. Ігнатенко Ірина. «Фігури» та оброчні хрести у духовній культурі українців Полісся // *Етнічна історія народів Європи*. № 30. 2009. С. 39–44.

8. About blue plaques. URL: <http://www.english-heritage.org.uk/visit/blue-plaques/>

9. Ysenda Maxtone Graham Warning: there's a plague of fake blue plaques. One of Britain's great pleasures has been devalued by cheap. URL: <https://www.spectator.co.uk/2016/06/warning-theres-a-plague-of-fake-blue-plaques/>

10. Пам'ятний знак Ігоря Пелиха виконаний як телевізор із сенсорним екраном. URL: <https://www.unian.ua/society/492222-pamyatniy-znak-igorya-peliha-vikonaniy-yak-televizor-iz-sensornim-ekranom.html>

11. First Stolperschwelle outside of Europe. URL: <http://www.stolpersteine.eu/en/news/>

12. Любарець А. Політика пам'яті щодо радянської спадщини в Україні (2005–2015 рр.) : дис. на здобуття ступеня кандидата іст. наук. Київ, 2017. 257 с.

13. Nora P. General introduction: Between memory and history // *Realms of Memory. The construction of the french past*. Vol.1. New York. 1996. P. 23; Шліпченко С. Дилеми й головоломки пам'яті. URL: <https://krytyka.com.ua/articles/dylemy-y-holovolomky-pamyati>; Юрик Я. Меморіали як головні носії пам'яті у середовищі міста // *Традиції та новачі у вищій архітектурно-художній освіті*. 2014. №1. С. 127–132.

14. Державна ідеологія та конструювання спільної пам'яті про минуле: організоване забуття та феномен пригадування (на прикладі пам'ятників Донецька) // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління. Матеріали другої наукової конференції (Донецьк, 14 квітня 2006 р.) Донецьк: ДонДУУ. 2006. С. 175–184.

15. Гайдай О. Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні. Видання друге. Київ: К.І.С. 2018. 280 с.

16. Бітковський В.О. До питання про значення та соціальні функції пам'яток культурної спадщини // Праці Центру пам'яткознавства. 2011. Вип. 19. С. 21–39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Рсп_2011_19_4.

17. Руденко С. Б. Історія формування матеріальної історико-культурної пам'ятки як цілісного соціокультурного феномену // Праці Центру пам'яткознавства. 2009. Вип. 16. С. 300–313. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/14292/29-Rudenko.pdf?sequence=1>

18. Maňová Ivana, Nejedlý Vratislav, Zahradník Pavel Mariánské, trojiční a další světecké sloupy a pilře v kraji Vysočina ... (okresy Havlíčkův Brod, Jihlava, Pelhřimov, Třebíč a Žďár nad Sázavou) / Praha, Národní památkový ústav, 2006. 342 s.

19. Вортман Д. Я., Касяненко Ю. Я. Колона Магдебурзького права в Києві, пам'ятник Хрещення Русі, Нижній пам'ятник князю Володимирі // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка. 2007. 528 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kolona_magdeburzkiego_prava

20. У Мелітополі узаконили скандальний поклінний хрест. URL: <https://religions.unian.ua/religinossociety/10036442-u-melitopoli-uzakonili-skandalniy-poklinniy-hrest.html>

21. Пам'ятники Шевченку в Україні та світі. URL: <http://museumshevchenko.org.ua/page.php?id=64>

22. Панама. Четвертый памятник А. С. Пушкину, устанавливаемый МФРП. URL: <http://rulit.org/read/708>

23. У Києві відкрили оновлену колону Магдебурзькому праву. URL: <http://tyzhden.ua/News/85676>

24. На колоні Магдебурзького права зникла згадка про царя. URL: <https://vechirnykykiev.com.ua/news/na-kolonni-mahdeburz-koho-prava-znykla-z-hadka-pro-tsarya>

25. Світ про поваленого Леніна: натяк Януковичу на долю Чаушеску та аналогії з Берлінською стіною. URL: <http://tyzhden.ua/Politics/96168>

26. Детальніше про наратив «Великої Перемоги» див.: Набок С. Образи війни і воїна: трансформація окремих аспектів політики пам'яті // Наукові записки ІІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2016. Вип. 5-6 (85-86). С. 197–

228. URL: http://ipien.gov.ua/uploads/nz/nz_85_86/nabok_obrazy.pdf; Набок С. II Світова війна: сенси, символи, контексти // Наукові записки ІПіЕНД ім. ІФ Кураса. 2014. Вип. 4-5. С. 245–260.

27. У Харкові націоналісти залили фарбою пам'ятник маршалу Жукову. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/u-kharkovi-natsionalisti-zalili-farboju-pamjatnik-marshalu-zhukovu-2443610.html>

28. У Харкові скинули бюст Жукова, мер Кернес розгнівався. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/u-harkovi-skinuli-byust-zhukova-mer-kernes-rozgnivav-sya-1150752.html>

29. У В'ятровича заявили, що всі пам'ятники Жукову підлягають знесенню. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3977563-u-viatrovycha-zaiavyly-scho-vsi-pamiatnyky-zhukovu-pidliahavit-znesennui>

30. Вночі в Одесі повалили бюст маршала Жукова. URL: <https://hromadskeradio.org/news/2017/08/24/vnochi-v-odesi-povalyly-byust-marshala-zhukova-foto>

31. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015 № 317-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/317-19>

32. «Пам'ятник окупанту». У Львові націоналісти пошкодили Монумент Слави. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/natsionalisti-spotvoriti-pam-yatnik-leninu-na-bessarabskii-ploshchi.html>

33. Київські націоналісти спотворили пам'ятник Леніну. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/natsionalisti-spotvoriti-pam-yatnik-leninu-na-bessarabskii-ploshchi.html>

34. Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років. URL: <http://www.memory.gov.ua/laws/zakon-ukraini-pro-uvichnennya-peremogi-nad-natsizmom-u-drugii-svitovii-viini-1939-1945-rokiv>

35. Пам'ятники тим, хто загинув на війні, жодною мірою не можна руйнувати, – історик. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26985152.html>

36. Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні» №250/2007. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/2502007-5688>

37. На Волині просять знести пам'ятник Леніну. URL: <http://www.volynpost.com/news/26775-na-volyni-prosiat-znesty-pamiatnyk-leninu>

38. Як у Маневичах зносили пам'ятник Леніну. URL: <http://www.volynpost.com/news/47135-iaak-u-manevychah-znosyly-pamiatnyk-leninu-foto>

39. За скандальну яєчню на Вічному вогні дали три роки умовно. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2012/10/4/6973980/>

40. У Львові вандали облили червоною фарбою Монумент Слави. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/u-lvovi-vandali-oblili-chervonoyu-farboyu-monument-slavi-939400.html>

41. У Києві знову залили бетоном Вічний вогонь. URL: <https://tsn.ua/kyiv/u-kiyevi-znovu-zalili-betonom-vichniy-vogon-1042490.html>

42. Australian plan for Captain Cook monument to mark colonial landing prompts anger: 'It's an invasion'. URL: <https://www.independent.co.uk/news/world/australasia/captain-cook-new-landing-site-memorial-statue-australia-sydney-controversy-aboriginal-protest-a8327946.html>